

Ferdinand de Saussure. Jak ho známe (a neznáme) sto let po jeho smrti

František Čermák (Praha)

FERDINAND DE SAUSSURE. HOW MUCH WE (DO NOT) KNOW HIM A HUNDRED YEARS AFTER HIS DEATH

Ferdinand de Saussure died 100 years ago (22. 2. 1913) leaving a memorable legacy of primary importance for modern linguistics. This brief review outlines his life, family, studies and cultural background in his native Geneva that were formative for his career and then offers a short account of his major thoughts that have largely shaped the course of modern linguistics. The notes are related thematically to the nature of language and linguistics in the human community, moving to the language system (*langue*) and text (*parole*). Some of his important observations are included at the end together with an extensive list of quotes illustrating Ferdinand de Saussure's well-known, lesser-known and unknown views, all of which are of special importance and still provide intellectual stimulation for linguists today.

KEY WORDS

Ferdinand de Saussure, history of linguistics, *langue*, *parole*

KLÍČOVÁ SLOVA

Ferdinand de Saussure, dějiny lingvistiky, *langue*, *parole*

1. ÚVOD

Obecně se uznává, že Švýcar Ferdinand de Saussure (26. 9. 1857 — 22. 2. 1913) se dnes považuje za zakladatele celé moderní lingvistiky bez jakékoliv pochybnosti. O jeho průkopnické místo v dějinách této vědy ho, nazíráno prizmatem století následujícího, těžko kdo může připravit, ani problematický a dočasně vyvyšovaný Chomsky či někdo jiný. Nenarodil se prostě druhý takový člověk. V únoru 2013 uplynulo od jeho smrti 100 let, jakkoliv jeho epochální *Kurs obecné lingvistiky* (který však sám nikdy nenapsal, dál jen *Kurs*) vyšel až 3 roky po jeho smrti (1916). Na jeho učení navazuje několik škol, především funkčně a sémioticky orientovaných, zvláště pražský strukturalismus; jeho vliv je však celosvětový a zasahuje i mimo lingvistiku, do filozofie, sociologie, psychologie i antropologie. Změnil pohled lingvistů na jazyk zásadně a jeho základní postuláty a distinkce se staly tak obecnými, že se jejich autorství už nepřipomíná ani necituje, jsou samozřejmé.

V tomto příspěvku se stručně a přehledně pokusím připomenout některé aspekty a momenty jeho života (2, podklady viz zvl. Čermák, 1989, a Joseph, 2012), povahu jeho hlavních koncepcí jazyka (3) a na závěr, v podobě vybraných citací, některé jeho zásadní myšlenky (4). Tento příspěvek se tedy nechce ani nemůže vyrovnávat se vším, co přišlo po něm. Následující poznámky vyplývají z doprovodného studia jeho díla

v souvislosti s přípravou jeho překladu do češtiny a jeho značným kontinuálním doplňováním a obohacováním ze zásadních zdrojů, především jeho vlastních (rukopisných a z dodatečných záznamů studentů), vyšlých až dávno po jeho smrti i po vzniku kanonického vydání. Nepůjde tu tedy o polemiku ani analytické zhodnocení, jen o naznačené a selektivní připomenutí toho, co dobře známe, i toho, co známe už méně.

2. OSOBNOST A DOBA, Z NÍŽ FERDINAND DE SAUSSURE VYŠEL

Tento Koperník lingvistiky, přirovnávaný k Einsteinovi, či muž základů, jak ho nazval Émile Benveniste, stavěných po bok Newtonových *Principia* či Darwinových *O původu druhů* (jeho historiograf Koerner, 1973), byl nesporný génius. Signalizoval to už v raném věku. Muselo na něj zvnějšku působit silné kalvinistické, ale jinak mírumilovné, spořádané a vcelku tolerantní prostředí rodné Ženevy, resp. prostředí svobodomyšlné, rovnostářské a racionalistické, v jinak společensky rigorózní republice ženevské (která se do švýcarského svazu připojila až později), kam z neshášenlivé a vražedné Francie utekli před staletími jeho protestantští předkové (huguenoti), aby se zachránili před běsnícími katolíky. Do téže Ženevy se napřed roku 1536 také uchýlil, a až pak do sousedního Bernu, ze stejných důvodů i právník, státník a humanistický teolog Jean Calvin. Rozhraní různých myšlenkových a společenských světů, relativní tolerantnost a svoboda a prvky demokracie ovlivňovaly atmosféru ženevského života po staletí zcela jasně.

2.1 PROSTŘEDÍ A RODINA

Ženeva byla v té době první moderní město, které zavedlo na školách obecné vzdělání, a, jak poznamenal Jean-Jacques Rousseau, zatímco v Paříži se člověk mohl s prostým prodávacem v obchodě bavit pouze o jeho práci, v Ženevě se dalo s místním hodinářem rozprávět třeba o literatuře a filozofii. Souviselo to i s Calvinovým důrazem na to, aby se i ve vědě mluvilo a psalo jasně a srozumitelně pro každého.

Proti tomuto ovzduší působícímu zvnějšku stála tradice zkoumání, výzkumu věcí, které de Saussura poznamenaly i jakoby zevnitř, v rámci jeho patricijské a tradičně vzdělanecké rodiny. Jeho dědeček Horace Bénédicte byl profesorem filozofie a přírodních věd, který zkoumal jako první geologicky a „horolezecky“ prostředí Alp, jeho otec Henri byl významný zoolog, geolog a entomolog, ale i politik, strýc Theodore, starosta města Genthodu a politik, byl historik zabývající se i jazykem (napsal knihu o francouzštině). Z jeho tří mladších bratří byl Horace malířem, Leopold námořním důstojníkem, ale také sinologem, a nejmladší René, který přednášel matematiku na univerzitách ve Washingtonu, Bernu a Ženevě, napsal pod pseudonymem i řadu odborných knih o esperantu. F. de Saussure měl dva syny, Jacquese a Raymonda (třetí zemřel krátce po porodu), žádný z nich se však lingvistice nevěnoval.

2.2 OSOBNOST A ODBORNÁ DRÁHA

Jeho mimořádného talentu si všímali už na škole, kde vždy patřil k nejlepším. V necelých 15 letech vstupuje do Académie (přejmenované pak na Univerzitu ženevskou),

kde studoval z vlastní volby mj. nedávno objevený sanskrt, gótštinu a starou horní němčinu. Jako devatenáctiletý přechází roku 1876 na čtyři roky do jednoho z tehdejších lingvistických center Evropy, Lipska (s přestávkami, neboť přes rok z toho pobývá v Berlíně). Zde studoval u indoeuropeisty H. Hübschmanna a G. Curtia, keltoologa E. Windische a slavisty A. Leskieny (u toho mj. litevštinu, slyšel od něj však leccos i o češtině, editory *Kursu* potlačené), okrajově ale i u sanskrtologa H. Osthoffa aj. V Lipsku se seznamuje s řadou pozdějších osobností jazykovědy, jako byli K. Verner (srov. Vernerův zákon) a E. Sievers, kamarádí se s Karlem Brugmannem aj. Ze zájmu o povahu diskutované indoevropštiny a problémy její rekonstrukce zde ve věku 21 let publikuje své epochální *Mémoire* (1879), dodnes jednu z hlavních indoeuropeistických prací, která založila jeho slávu a zůstala vlastně po celý jeho život jedinou knižní publikovanou prací (lecko nechtěl tehdy uvěřit tomu, že ji napsal tak mladý člověk). Svědčí to o jeho hyperkritičnosti k vlastním názorům a výsledkům mnohaletého přemýšlení, která mu větší syntetickou práci nedovolovala. V únoru 1880 obhajuje svou doktorskou práci, a protože se s některými německými profesory nedokázal shodnout a necítí se v německém prostředí dobře, odchází r. 1880 do Paříže, kde učí 11 let na *École pratique des hautes études* (kde vedle germánských jazyků učí už i litevštinu a latinu); do tohoto roku se také někdy klade jeho dosud ne zcela objasněný pobyt v Litvě (1880). Mezitím několikrát navštívil i Anglii, kde měl část rodiny.

2.3 UNIVERZITNÍ VÝUKA A TŘI KURSY Z OBECNÉ LINGVISTIKY

Když mu v roce 1891 nabídli profesuru na ženevské univerzitě, vrací se rád domů a tam už zůstává; obecně tedy mnoho fyzicky necestoval, jakkoliv jeho intelektuální „cestování“ se týkalo velmi mnoha jazyků a kultur, včetně literatury a mytologie. Publikoval články a recenze, především však o zásadních otázkách dlouho přemítal, k jejich zachycení se však neodhodlával. Až v roce 1907, tedy ve svých 50 letech, se odhodlal odpřednášet první ze svých tří legendárních kursů z obecné lingvistiky (druhý 1908–9 a třetí 1910–11) navštěvovaný jen poměrně malým počtem studentů: 5–6, 11 a 12. Z jejich zápisků vznikl svérázným editorstvím (které neodpovídalo sledem žádnému z Kursů) mladších kolegů Ch. Ballyho a A. Sechehaye, kteří na jeho přednášky ale nechodili (pomáhal jim přitom jeden z původních studentů, A. Riedlinger), slavný *Kurs obecné lingvistiky*, o němž se lze domnívat, že by se vzhledem k jeho dlouholetým pochybnostem autorovi nelíbil. Vedle Godelovy knihy o dochovaných rukopisech (1957) dává detailně nahlédnout do pozadí vzniku *Kursu* až R. Engler svou minuciózní a epochální analýzou každého řádku *Kursu* (1967–74), kolacionovanou se všemi záznamy rukopisů každého studenta (z nichž vycházejí i mnohá doplnění českého vydání *Kursu*, která v kanonickém vydání nejsou). Co však ani Englerova edice neobsahuje, je to, co v *Kursu* není, protože to editoři neuznali za vhodné do něj zařadit. A je toho víc, jak dnes víme, především díky objevu alespoň části autorových rukopisů (2002) a hlavně velmi pozdnímu vydání rukopisu záznamu 3. Kursu z pera E. Constantina, nejpečlivějšího ze studentů (byl vydán až roku 1993). Jeho rukopis se nadlouho ztratil; obsahuje zdaleka nejpodrobnější a často zásadní myšlenky, jinde nezaznamenané (viz rozsáhlé výňatky z něj v 3. českém vydání *Kursu* z roku 2007). Engler vydal pro praktické potřeby také slovníček *Kursu* (1969). Po válce začíná vychá-

zet ve Švýcarsku jemu a jeho dílu věnovaný časopis *Cahiers Ferdinand de Saussure* (věc v lingvistice mimořádná); pod vedením D. Gambarary vzniká na janovské univerzitě projekt usilující o to zachytit na webu ve zvláštní databázi všechny de Saussurovy spisy (viz Ruimy et al., 2012).

Zřejmé jádro jeho dlouho plánované, opakovaně zavrhané a přesto ho přitahující vlastní knihy o jazyce představuje nedokončený rukopis *O dvojí podstatě řeči* (2002, zmiňuje se o ní už v *Kursu* na s. 48), z jehož úvodní pasáže leccos o povaze autorových pochybností a hyperautokritičnosti vyplývá: „V praxi se nezdá být možné dávat v lingvistice přednost té či oné pravdě a dělat z ní centrální východisko. Existuje však pět či šest základních pravd, které jsou natolik propojené, že je stejně tak možné užít jako východisko kteroukoliv z nich a dospět tak logicky ke všem dalším i ke všem drobným větvením vyplývajícím z těchto důsledků, začneme-li od libovolné z nich. Stačí například se omezit pouze na tuto skutečnost: je chybné (a nepraktické) klást proti sobě **formu a význam**. Co ale je třeba rozlišit, je **vokální figura** (*la figure vocale*) a **význam** na jedné straně a **forma-význam** (*la forme-sens*) na straně druhé.“ Pluralita východisek tu hraničí až s relativismem, dává nahlédnout do autorovy akribické povahy a vysvětluje jeho věčné pochybnosti, se kterými se občas svěřoval přátelům.

3. OSUD HLAVNÍCH POJETÍ FERDINANDA DE SAUSSURA

Kriticky zhodnotit století proměňujícího se vztahu k de Saussurovým myšlenkám se pokoušeli mnozí jiní, zvláště jeho historiograf Koerner, srov. např. i nedávno Sanders, zásadní je ale především obrovská ediční a interpretační činnost italského lingvisty De Maura, která se promítla i do pozdějších francouzských vydání *Kursu* (jako celek ji přejímá pochopitelně, vedle dalšího, i české vydání).

Jako obvykle, jeho názorů si dlouho ostatní nevěšovali, pokud je vůbec zprvu znali, či je prudce odmítali, protože bořili ustálené uzance, vybudované do značné míry do té doby převládajícím mladogramatismem či řadou individuálních postojů (srov. i De Mauro, mj. v českém vydání). Až postupně, přijetím většiny jeho názorů pražskou školou a kodaňským strukturalismem, začíná epocha narůstajícího porozumění, kdy z počátku i pro jeho stoupence platí, co o nich konstatoval De Mauro, že jejich vnímání je často povrchní a nikdo si ho pořádně nepřčetl. Tím spíše lze pak rozumět tomu, jak jej později ignoroval N. Chomský (k tomu viz mj. De Mauro), o kterém Koerner pečlivou studií ukázal, jak nedbale si autora přečetl, natožpak domyslel; je dosud nezodpovězenou otázkou, kolik je schválnosti a zamlčeného ignorantství za Chomského distinkcí *kompetence-performance*, která se v zásadě neliší od Saussurova *langue-parole* (navíc bez *langage*, který Chomsky se svým prvotním důrazem na psychologii v potaz vzít mohl, ale nevzal). Vývoj však v zásadě pokročil natolik, že většina jeho pojmů zdomácněla do té míry, že se de Saussurovo autorství už ani nepřipomíná a staly se *loci communes*, resp. každodenní výzbrojí a instrumentáři většiny lingvistiky (srov. i Čermák, 1989).

V následujícím se schématicky dotkneme hlavních a relevantních Saussurových myšlenek a pojmů, kterými dnešní lingvistiku obohatil, a to bez jakékoliv snahy — ta by nebyla na místě — pokusit se evidovat všemožné odchylné či variantní názory

lingvistů, kterým se tu zdá to a naproti tomu zase nezdá onde ono, většinou však jen v dílčím a v zásadě málo kontextovém pohledu. Žádné paradigma ve vědě, které tu prosadil de Saussure, se nikde nepřijímá bez kritického zkoumání a tvořivého domýšlení, které je podstatou každého vývoje teorie. Jistou oporou pro následující text budou i autorovy myšlenky, prezentované ve (4). Zdroje pro další poznámky viz obecně Čermák (1989, 1997 — o synchronii a diachronii), Čermák (1998, 2003 — vztah pražské školy), Engler (1969), de Saussure (1916, 1972 — obohacený o poznámky Englera), de Saussure (1967–1974 — kritické vydání Englera podle rukopisů), Harris (1987), de Saussure (1989 — první české vydání s dodatky z Englera a poznámkami De Maura), de Saussure 1993 — 3. Kurs, tj. rukopis Constantina), Sanders (2004), de Saussure 2002 (rukopisy), 2007 (3. české vyd. obohacené o výňatky z rukopisů a Constantina).

3.1 LIDSKÁ KOMUNITA

Každé lidské společenství opírá svůj **jazyk**, resp. své jazyky, jejichž množství a různost si de Saussure dobře uvědomoval a připomínal, o to, že jeho základ, který je psychické povahy, je uložen v mozku. Protože jazyk používá každý, lidé o něm mnoho nepřemýšlejí a v zásadě jeho povaze nerozumějí. Už vůbec si neuvědomují, jak složitá a málo poznaná je souhra myšlení, o kterém pořád nevíme dost (nazýval ho amorfním), a jeho přechod do následujících jazykových zvuků, kde se různě složitě a plastické myšlení přetavené do slov musí skládat do jedné linie, **lineárního řetězu**. De Saussure si dobře uvědomoval, nakolik si tu lidé proto vytvářejí různé smyšlenky, takže o jazyce vznikají různé **přeludy**, jak jim říkal. Zároveň si s přiznáním velké různosti jazyků uvědomoval nutnost jejich **srovnávání**, a to jak v místě (geograficky) tak v čase (diachronně). Srovnávání jazyků považoval za základní východisko k jakémoliv obecné teorii.

Aby jazyk mohl fungovat pro všechny své uživatele, aspoň v dané době, v zásadě stejně, je třeba mu přiznat konvenčnost, opírající se o opakující se úzus (toto se promítá do základu jeho pojetí znaku). A protože si také uvědomoval, že každý jazyk se jako živý organismus stále vyvíjí, dospívá tak ke své první a zásadní dichotomii synchronie a diachronie. Upozorňuje na to, že obojí nelze směšovat a také na to, že v diachronii, protože není jen jedna (je to sled více stavů jazyka, každý se svým vlastním systémem), obecně systém není, protože je založena na sledu historicky, časově se střídajících termínů, které v jediném rámci nelze všechny srovnávat. Synchronní stav jazyka tedy pro své mluvčí v důsledku svého úzu existuje, na rozdíl od diachronie, kterou synchronní mluvčí už nezná a neužívá. Kolem vymezování hranice mezi obojím se dodnes vede neplodná diskuse, de Saussure žádnou ostrou hranici mezi stavy jazyka sám neuznával („V žádném okamžiku nemá konkrétní jazyk systém dokonale ustálených jednotek“). Bez povšimnutí přitom bohužel zapadla de Saussurova zásadní a klíčová poznámka (v Kursu není), že „Existuje jen to, co je vycitováno. Co vycitováno není, je gramatikovým výmyslem“ (Englerova edice 2152), která mj. nabízí kritérium rozlišování diachronního od synchronního, nehledě na jeho sžíravý odsudek gramatiků (platný i pro leckteré dnešní) a jejich umělé konstrukty.

3.2 LINGVISTIKA

De Saussure jasně postuloval, že nová lingvistika, na rozdíl od minulých forem, potřebuje zcela nový pojmový aparát. Potřebuje se však také oprostít od jiných věd a jejich vlivu a musí konečně rozpoznat i svůj vlastní **cíl**. Je to jen studium syntaxe, jak jí prosazuje Chomsky, či studium metaforického základu jazyka?

Rozpoznal záhy rozdíl mezi tím, co slyšíme či říkáme (jazyk mluvený je vždy primární, což nesmyslně a snad jako jediný absurdně zpochybňuje nelingvista J. Derrida), přičemž tento rozdíl mívá mnoho různých podob, a tím, co stojí za nimi, což mívá jasnou, pevnou i početně méně rozsáhlou podobu. V prvním případě jde o jednotky promluvové, textové, v tom druhém o jednotky systémové, z nichž ty první jsou odvozené a vytvořené. V jeho terminologii jde o **parole** (mluvu) a **langue** (jazyk); obojí se nutně od jazyka k jazyku liší a vytváří pestrost a různost jazyků. V obojím se dají lišit **jednotky** menší a větší, složené z menších, tedy fonémy, slova, syntagmata, věty (morfém ještě v jeho době rozpoznán dobře nebyl a nemluví proto o něm). I ony větší jednotky se (vedle nižších) sdružují ve vyšší útvary, **struktury**. Přitom zdůrazňuje, že jazykové jednotky žádný materiální základ (kromě fonetického) nemají, jsou to pouhé abstrakce a říká, že *jazyk není substance, ale forma*; tento výrok však nebyl dlouho pochopen a vyvolával dlouhé diskuse.

Postulováním formy jako jediné zjevné povahy jazykové jednotky de Saussure už tak přechází ke svému dalšímu základnímu diktu, že jazyk je složený ze **znaků**, je to znakový systém, a ukazuje, že tento jazykový systém znaků se liší od jiných, které mají systémy jiné, a je svou povahou jedinečný. Rozlišením **signifiant** (označujícího) a **signifié** (označovaného) rozlišuje i dvě z hlavních stránek znaku (v unilaterálním pojetí znaku) a poukazuje na to, co dlouho vyvolávalo spory, opět dané špatným čtením jeho *Kursu*, že obrovská většina znaků žádný vztah k ničemu v realitě nemá, je **arbitrární** (resp. *konvenční*); sám přitom ale mluvil i o omezené arbitrárnosti znaku v některých případech, jakkoliv se i kolem toho vedla dlouhá (a vcelku zbytečná) diskuse. De Saussure se svým opakovaným akcentem na znak stává v Evropě nadlouho zakladatelem lingvistické sémiotiky.

Srovnáváním jazyků a přijetím zmíněných distinkcí se konečně začala rozvíjet i moderní lingvistika, pro kterou de Saussure zdůrazňuje především potřebu studia systému a tedy to, aby se zabývala primárně souhrou významových rozdílů mezi jednotkami. Jakkoliv za základní jednotku každého jazyka považoval spíše **slovo** (u jazyků jako čínština je tu však silná vazba na slabiku), tradiční oddělování **lexikonu a gramatiky** odmítal. To poukazem na škálovitost platnosti distinkcí gramatických a lexikálních dnes potvrzuje na velkých datech i korpusová lingvistika.

3.3 SYSTÉM JAZYKA

Charakterizací **synchrónního systému**, který se zabývá souhrou významových rozdílů (opozic), zavádí do lingvistiky další do té doby nevídaný pohled, totiž že za jazykovou jednotkou, znakem nic není, že *neexistuje žádný pozitivní termín*, o který se opírá, a že je vždy dána specificky individuálním souborem **protikladů** (diferencí) ve vztahu k jiným jednotkám (což vedlo v dlouho propracovávaném přemýšlení k pojetí

hodnoty). Tyto jednotky vytvářejí v jazyce pevný **hierarchický systém**. Sledování jazykové produkce, produktů mluvy, resp. lidských promluv složených z menších jednotek, které mají lineární povahu, a naproti tomu toho, že každá z těchto jednotek někam trvale patří a tvoří s obdobnými jednotkami (se stejnou funkcí či významem) jasné hierarchizované třídy, ho přivádí k postulování další základní dichotomie **syntagmatický** (relevantní v zásadě, ne však výlučně, pro parole) a **paradigmatický** (relevantní v zásadě pro langue, přičemž termín *paradigmatický* nahradil na návrh L. Hjelmsleva až po jeho smrti jím užívaný termín **asociace, asociativní**).

Tuto distinkci považuje za natolik zásadní, že prohlašuje překvapivě a navzdory tradici, že „*distinkce mezi vztahy syntagmatickými a asociativními naznačuje způsob třídění, který se nabízí sám od sebe a který je jediný, jež lze klást do základu gramatického systému*“. Je tak hned zřejmé, kde se dnešní lingvistika nachází a kde má svá manka: syntagmatická lingvistika se svým novějším zájmem, především v oblasti studia korpusu, o **syntagmatiku** začíná teprve nesměle vznikat vedle tradičního důrazu pouze na **paradigmatiku**, obojí je ale lingvistika výlučně systému (langue); lingvistika parole dosud neexistuje (nerovná se dílčímu a roztržitému studiu diskursu). Přitom naznačuje ještě aspoň teoretickou možnost konstruovat gramatiku založenou jen na znacích a jen na významech, když říká, že „*existují dvě gramatiky, jedna vyplývající z idejí a druhá ze znaků; obě jsou nesprávné či neúplné*“, a implikuje tak, že bez významu taková gramatika nemá smysl.

Jazyk jako systém je relativně uzavřený celek, který je sám pro sebe *principem klasifikace* toho, co je v něm. Naznačuje se tu tak, že principy analýzy a klasifikace je třeba vyvozovat jen z něj, nikoliv zvnějšku. Každý prvek systému i jazyková jednotka je v něm jednoznačně určený mnoha souvztažnostmi (opozicemi) k řadě relevantních jiných, řadí se do různých tříd (paradigmat), a není tedy nikdy osamocený. To odráží většinou nereflektovaný a neznámý jeho výrok, že „*řeč v sobě nikdy nemá nic o jediném členu (termínu)*“, kde by však bylo výstižnější mluvit místo o řeči o systému.

Vedle základních distinkcí langue-parole (jazyk-mluva) však de Saussure postuluje třetí, jim nadřazenou jednotku, **langage** (řeč). Na dichotomii, navíc nevhodně a matoucím způsobem nazvané (jazyk-řeč), zřejmě ze setrvačnosti a pod vlivem někdejších sovětských zjednodušení, setrvává dosud i jistá část české lingvistiky, jakkoliv pražská škola (viz už Ottův slovník naučný) původní trichotomii *langue-parole-langage* věrně překládala **jazyk-(pro)mluva-řeč**. Řeč, která je psychologicko-biologické povahy, autor snad nejlépe vyložil takto: „*Řeč je schopnost projevující se při realizaci jazyka v mluvu*“.

3.4 TEXT, PROMLUVA

Parole je oblastí všech jednotlivých a individuálních realizací systému, **langue**, kterých je nekonečné množství, a právě v ní má vše, co se zde realizuje, povahu **kombinací**, obecněji povahu **syntagmatickou**. I zde platí, že každý termín je v daném místě promluvy určený úhrnem všech relevantních protikladů, které má, a ukazuje tak na předivo svých souvztažností k řadě jiných termínů, např. slov. Základním pojmem syntagmatiky, vznikající z dat v langue a podle v něm uložených pravidel, je **syntagma**, které de Saussure charakterizuje jako lineární kombinaci, složenou z nejméně dvou následných členů, mezi nimiž je nějaký vztah; dá se dál různě lišit, např. podle rozsahu.

Přítom zásadní je povaha parole ve **vývoji jazyka**, protože právě zde vznikají všechny **jazykové změny**, z nichž některé se ustalují, stávají součástí langue, čímž se vcelku mění celý jazyk; je tak zároveň i zdrojem vždy nové a nové diachronie. Tyto změny se odehrávají střetem anomálie (nepravidelné změny, de Saussure tento antický pojem však příliš neužíval) a **analogie**, která udržuje kontinuitu jazyka.

3.5 OBECNÉ

Mnohé z pojmů naznačených výše v jednom smyslu či na jednom místě však mají platnost obecnější. Sem náleží pojem **jazykového stavu**, patřící jak do diachronie tak synchronie (která je vlastně názvem pro ten stav jazyka, v němž se pohybujeme, žijeme). Na tuto distinkci navazuje to, co se později začalo nazývat **saussurovským paradoxem**, který se dá stručně vyjádřit otázkou: jak mohou mluvčí efektivně užívat svůj jazyk, když se stále mění? Stojí tu teoreticky ne zcela objasněný problém proti očividně fungující praxi.

Z jiného hlediska sem patří pojem **hodnoty**, kterou jedinou dosud šířeji nepřijala za svou většina lingvistiky, jakkoliv se mimořádně hodí jako komplexní pojem pro určení všestranné povahy dané formy, zdůrazňující mnohostrannou a složitou souvztáženost formy s jinými aspekty (formami i významy) v systému i textu.

Pražská škola, a nejen ona, začala silně zdůrazňovat v mnoha souvislostech v jazyce **funkci**. Není však pravda, že pro ni nenalezala inspiraci u de Saussura, jakkoliv ten tento termín užíval méně a dával přednost termínu *fonctionnement* a ještě a mnohem více *jeu* (souhra), vyjadřující v zásadě totéž.

3.6 VARIA

Z ostatních aspektů a názorů, které tu nelze vyčerpát (např. na písmo či význam, syntax, slabiku, synonymii, anebo zákon nejmenšího úsilí, mluvil však ale dávno před Chomským i o tvořivosti v jazyce aj.), stojí za to aspoň ještě připomenout, jak často a v mnoha souvislostech mluvil de Saussure o potřebě **metody a metodologie**, kterou vždy vztahoval k povaze zkoumaného materiálu, jež předurčovala i povahu prováděné analýzy. Opakovaně přitom zdůrazňoval důležitost zaujímaného **hlediska** implikující možnost a pluralitu hledisek jiných (pohled na Alpy za Ženevským jezerem se mění podle toho, kde stojíme). Tam, kde věci nešlo jasně dobře vyložit přímo, uchýlil se rád k obrazným **příměrům**, z nichž nejslavnější je snad ten, kterým jazyk a mluvu přirovnává ke hře v šachy stojící v protikladu ke konkrétní partii.

Jako mimořádně poučený lingvista, minulostí i současností jazyků, si dobře uvědomoval jedinečnou povahu jazyka jakožto specifické společenské instituce a vědom si lidské aktivity ve všech z nich zdůrazňuje možná překvapivě pro jazyk opak, když říká: „Většina institucí se dá předělávat, v jistých okamžicích opravovat a aktem vůle reformovat, zatímco v jazyce je, jak vidíme, takový čin nemožný a **ani akademie nemůžou svými dekrety** chod nastoupený institucí, kterou nazýváme jazyk, měnit.“ Tento citát, pocházející až ze zápisků E. Constantina a v *Kursu* nezachycený, naráží stále aktuálně na obsesi preskriptivistů a „spisovníků“, už od dob národního obrození i českých, jazyk měnit, „vylepšovat“ a předepisovat ho v rozporu s fakty druhým. V tomto se

pražská tradice z de Saussura nepoučila a má co dohánět. De Saussure pojem **pre-skripce**, oblíbený především u lingvistů z malých jazyků, sám neužíval, byl při jeho zájmech zřejmě pod jeho důstojnost jako efemerní, neobjektivní a problematická lidská činnost.

4. VÝBĚR Z MYŠLENEK FERDINANDA DE SAUSSURA

Vybírat výstižné, ať už známější či neznámé, výroky a myšlenky vždy naráží na reálné nebezpečí, že se vytrhnou ze svého kontextu a nebudou jasné. Proto je třeba ty dále uvedené, představující ojedinělou trest jeho myšlení, chápat jen jako autorova jistá naznačení a zobecnění, za kterým však vždy stojí mnohem více, co je třeba dohledávat v textu a kontextu *Kursu* a také samostatně domýšlet.

(Čísla jsou čísla stránek v českém vydání, následuje-li je p, jde o číslo poznámek vzadu za hlavním textem, C označuje rukopis E. Constantina ve vydání 3. *Kursu* se stránkou.)

- Většina institucí se dá předělávat, v jistých okamžicích opravovat a aktem vůle **reformovat**, zatímco v jazyce je, jak vidíme, takový čin nemožný a ani **akademie nemůžou svými dekrety** chod nastoupený institucí, kterou nazýváme **jazyk, měnit**. (C, 9)
- **Analogie** má svůj původ v mluvě. (193n, 196)
- **Analogie předpokládá model a jeho pravidelné napodobování**. Analogický tvar je tvar podle obrazu jednoho či více jiných tvarů, který je v souladu s určitým pravidlem. (189)
- **Analýza** je konfrontace řad se společným prvkem. (210)
- **Arbitrárnost** znaku je nemotivovanost. (99)
- **Arbitrárnost** může mít stupně. (160)
- V každém jazyce je třeba lišit mezi tím, co zůstává radikálně **arbitrární**, a tím, co lze nazvat **relativní arbitrárností**.
Jen některé znaky jsou v libovolném jazyce radikálně arbitrární. U jiných znaků přistupuje jev, v jehož důsledku lze rozlišovat stupně. Namísto arbitrární můžeme říkat nemotivovaný. (C, 81)
- Existuje **jen to, co je vycitováno. Co vycitováno není, je gramatikovým výmyslem**. (Englerova edice 2152)
- Jedním z **cílů lingvistiky** je definovat sebe samu, rozpoznat, co náleží do její oblasti. V těch případech, kdy bude záviset na psychologii, bude na ní záviset jen nepřímo a zůstane nezávislá. (C, 4)
- Mimo mluvu, **asociace**, které v paměti vznikají mezi slovy majícími něco společného, vytvářejí různé skupiny, řady, čeledi, uvnitř kterých se vyskytují velmi různé vztahy, které však patří do jediné kategorie: jsou to vztahy asociativní. (C, 132)
- **Dělení na gramatiku a lexikologii** je neuspokojivé. (163n)
- **Diachronní lingvistika** již nestuduje vztahy mezi koexistujícími termíny určitého stavu jazyka, ale mezi termíny následnými, které se navzájem nahrazují v čase. (193)
- **Gramatika** studuje jazyk jakožto systém výrazových prostředků... Protože žádný systém nemůže zahrnovat zároveň několik období, neexistuje podle našeho názoru ani „**historická gramatika**“. To, čemu se tak říká, je ve skutečnosti jen diachronní lingvistika. (163)

- **Existují dvě gramatiky**, jedna vyplývající z idejí a druhá ze znaků; obě jsou nesprávné či neúplné. (Ruk. pozn., 2c)
- Každé **hledisko** si vytváří odlišnou metodu. (57)
- **Hodnota termínu** se nerovná úhrnu hodnot součástí. (161)
- **Hodnota** je dána jen rozdíly. (146, 293, 296)
- **Hodnota** se liší od významu. (141–2)
- **Hodnota** není smysl. (144)
- **Hodnota slova** se nikdy neurčí jinak než souhrou koexistujících termínů, které ji omezují. (C, 136)
- **Jazyk je systém znaků**. (52, 102)
- **Jazyk je forma** a ne substance. (140, 150, 293, 296)
- **Jazyk je systém** čistých hodnot. (139)
- **Jazyk je řeč minus mluva**. (106)
- **Jazyk má sídlo** v mozku. (49, 51, 58, 57p)
- **Jazyk je zásobnice** akustických obrazů. (51)
- **Jazyk má psychickou povahu**. (51, 64p)
- **Jazyk je soubor abstrakcí**. (153)
- **Jazyk je sociální instituce**. (42, 46, 52, 324, 161p)
- **Jazyk je produkt minulosti**. (45, 1101, 146p, 150p)
- **Jazyk je algebra**. (149)
- **V jazyce existují pouze rozdíly ...** avšak v jazyce existují pouze rozdíly **bez pozitivních termínů**. (148)
- **Jazyk** se nám představuje jen jako soubor předem delimitovaných zvuků, u nichž postačí studovat jejich významy a uspořádání. (130)
- Naproti tomu **jazyk je celek sám o sobě a princip klasifikace**. Jakmile mu mezi fakty řeči přidělíme místo, zavedeme přirozený řád do souboru, který se žádně jiné klasifikaci nepodvoluje. (46)
- **Jazyk**, jazykový fakt si tudíž můžeme v jeho celistvosti znázornit jako řadu souvislých pododdělení načrtnutých zároveň **na neurčitěm plánu neuspořádaných idejí (A)** a na o nic určitějším plánu zvuků **(B)**. (139)
- Nelze najít společenskou instituci, která by se vyrovnala **jazyku** a byla by s ním srovnatelná. (C, 8)
- **Jazyk spisovný** je nezávislý na písmu. (221)
- Je-li pravda, že tyto dva objekty, **jazyk a mluva**, se vzájemně předpokládají, nemůžou existovat jedna bez druhé, jsou si svou povahou na druhé straně tak málo podobné, že každý vyžaduje svou zvláštní teorii. (C, 92)
- Všechno, co je **jazyk**, je implicitně kolektivní, zatímco v **mluvě** kolektivního není nic (C 19/5/11)
- Chod **jazyka** kříží nescíslné množství váhání, přibližností a poloanalýz. V žádném okamžiku **nemá** konkrétní **jazyk systém dokonale ustálených jednotek**. (234)
- **Jazyk** své jednotky, které mu jsou dány, nikdy **nepřestává interpretovat a rozkládat** (197).
- **Jednotka jazyková** má diferenční povahu. (149n, 268)
- **Jednotka se konstituuje** skrze svou funkci. (134)
- **Jednotka musí být vycitřována**. (165)

- **Klasifikace** musí být založena na konkrétních entitách. (137)
- **Kombinaci** dávající prostor jistým vztahům můžeme nazvat **syntagma**. Je to kombinace dvou či několika jednotek, které jsou přítomné zároveň a následují jedna po druhé ... Vztahy, které patří k syntagmatu, se odvíjejí od rozsahu, opírají se o rozsah a tento sled jednotek v rozsahu, který má jen jediný rozměr a jediný směr ... To, co koexistuje syntagmaticky, koexistuje v rozsahu ... (C, 128–9)
- To, co slovo obklopuje syntagmaticky, je to, co přichází před ním či po něm, je to **kontext**, zatímco to, co ho obklopuje asociativně, v žádném kontextu není, přichází z mysli, spojené svazkem mysli, a ne prostoru. (C, 131)
- Tento princip [**lineárnosti**] je zřejmý, zdá se však, že jsme jeho zformulování až dosud vždy zanedbávali, bezpochyby proto, že jsme ho shledávali příliš prostým. Přesto je však základní a jeho důsledky jsou nedozírné; svou důležitostí se vyrovná prvnímu zákonu [tj. arbitrárnosti]. Závisí na něm veškerý mechanismus jazyka. Proti vizuálním označujícím (například námořním signálům apod.)... mají akustická označující k dispozici pouze linii časovou; jejich prvky se představují jeden po druhém, tvoří řetěz. (100)
- ... Fakt společenského života, který je zredukovatelný na takovou formuli, jež by byla ... **konvenční**, a tedy arbitrární, zcela zbavená přirozeného vztahu ke svému objektu a se zřetelem k němu absolutně nezávislá a bez zákonitostí (49)
- **Lingvistika synchronní** se zabývá souhrou významových rozdílů. (165)
- Bude třeba vyvodit z této historie všech samotných jazyků zákony nejvyšší obecnosti. **Lingvistika** bude muset rozpoznat zákony operující v jazyce univerzálně a oddělit striktně racionálním způsobem obecné jevy od těch, které jsou omezené na tu či onu větev jazyků. (C, 1. kap.)
- Je možné rozlišovat **lingvistiku jazyka a lingvistiku mluvy**. (C 19/5/11)
- Celý **mechanismus jazyka** se odvíjí od identity a rozdílu. (C 9/5/11)
- **Mluva je sídlem** všech změn jazyka. (54, 125n, 172, 197)
- **Mluva historicky předchází** před jazykem. (54)
- **Mluva je realizací řeči** prostřednictvím kódu jazyka. (50)
- **Morfologii nelze oddělovat** od syntaxe. (163n, 331–2)
- **Myšlení má amorfni povahu**. (139n, 225P, 227p)
- **Označující existuje** jen skrze označované a naopak. (129)
- **Písmo není podmínkou** jazykové stálosti. (59)
- **Písmo se mění pomaleji** než jazyk. (61n)
- **Písmo vyvíjí tyranii**. (65)
- Každý **materiální prvek** je dán jen rozdíly. (146)
- V jazyce jsou **jen rozdíly**. (148)
- Řeč v sobě nikdy nemá nic o jediném členu (termínu). (145)
- **Řeč je lidská instituce**. (297)
- **Řeč je onen společenský produkt**, jehož existence umožňuje jednotlivci užívat jeho schopnost řeči. (CII, 25/4)
- Řeč je schopnost projevuující se při realizaci jazyka v mluvu. (46)
- Řeč je cílem nejrůznějších preludů. Z psychologického hlediska jsou nejzajímavější ty preludy, které řeč sama vytváří. Každý člověk, je-li ponechán sám sobě, si utváří představu o jevech, které se v řeči vytvářejí, jež je od pravdy dost daleko. (C, 5)

- Řeč se vždy projevuje jen skrze jazyk, bez něj neexistuje. **Jazyk** je naproti tomu na jednotlivci zcela nezávislý, nemůže být jeho výtvořem, je od základu sociální a předpokládá kolektiv. (C,7)
- Ukazuje se, že každé **slovo** jazyka má vztahy k jiným slovům, či spíše existuje jen skrze vztah k jiným slovům a díky tomu, co je kolem něj. Toto se nutně uzřejmí vždy ještě víc, ptáme-li se, v čem spočívá hodnota nějakého slova, i když v prvním okamžiku můžeme podlehnout iluzi, že slovo může existovat v izolaci. (C, 128–9)
- Každá definice **slova** je marná. (51)
- Je dětinské věřit, že **se slovo může proměňovat** jen do určitého momentu, jako by tu bylo něco, co mu v tom může bránit. **Povaha fonetických proměn záleží na arbitrárnosti jazykového znaku, který nijak s významem nesouvisí.** (181)
- Podobně si v žádném období nebude moct dovolit, aby se věnovalo jen tomu nejkultivovanějšímu jazyku, a bude se zároveň zabývat i populárními formami, které jsou více či méně v protikladu k takzvanému jazyku kultivovanému či spisovnému i formám tohoto kultivovaného a **spisovného jazyka.** (C, 3)
- **Spisovný jazyk** nezaslouženou důležitost písma ještě zvyšuje. (63)
- **Srovnávání jazyků** předpokládá rekonstrukci. (41n, 224, 242)
- **Stav jazyka** má nahodilou povahu. (113n)
- Chceme-li mluvit o **stavu**, musíme přijmout jistou část konvence. Meze toho, co nazýváme stavem, budou nutně nepřesné... Stavem nazýváme celý úsek, během něhož fyziologií jazyka nezměnila žádná vážná změna. (C, 126)
- **Substance v jazyce** žádná není. (150)
- **Svazek ideje s vokálním znakem** postačuje ke konstituování celého jazyka. (C,7)
- **Symbol** není nikdy prázdný; vždycky tu existuje aspoň rudimentární spojení mezi ideou a tím, co slouží jako znak. (C, 2/5/11)
- **Syntagma** se tudíž vždy skládá ze dvou nebo více následných jednotek. (150)
- **Syntagma** má mezi svými členy vztah. (150)
- V oblasti **syntagmatu** není ostrý předěl mezi faktem jazyka, jenž je známkou kolektivního úzu, a faktem mluvy, jenž závisí na individuální volnosti. (154)
- **Syntax** se zakládá jen na sjednocení konceptuálního řetězu s fónickým. (208)
- **Syntax vně konkrétních termínů nelze uvažovat.** (168–9)
- Jen v **syntaxi** existuje jisté kolísání mezi tím, co je v jazyce dané a tím, co je ponecháno individuální iniciativě. Vymezení je těžké. Je třeba přiznat, že v oblasti syntaxe jsou prvek sociální a prvek individuální, provedení a pevná asociace, poněkud smíchány, začínají se více či méně mísit. (C, 73)
- **Systém jazyka je jen v synchronii.** (113)
- **Věta patří do mluvy a ne do jazyka.** (157)
- Veškerý pohyb, který představuje **vývoj jazyka**, lze shrnout jako pohyb sem a tam mezi plně motivovaným a motivovaným jen relativně. (C, 87)
- Pouze výše stanovená **distinkce mezi vztahy syntagmatickými a asociativními** naznačuje způsob třídění, který se nabízí sám od sebe a který je **jediný**, jež lze klást do **základu gramatického systému.** (165)
- **Zákon nejmenšího úsilí** jako příčina fonetických změn. (177)
- **Zákony diachronní** jsou imperativní, ale ne všeobecné. (120)
- **Zákony synchronní** jsou všeobecné, ale ne imperativní. (120)

- **Změna jazyková začíná v mluvě.** (54, 125)
- **Změny jazyka mají původ v mluvě.** (54, 125)
- **Změny jsou vždy dílčí a často nahodilé.** (113n, 54, 115)
- **Znak sjednocuje pojem a akustický obraz.** (96)
- *S ohledem na lidskou společnost, jež ho má používat, znak není volný, ale vnučený, a toto společenství nikdo nekonzultoval.* (96)
- *Proč se znak mění? Protože pokračuje. Pokud by nepokračoval, pokud by se každých deset let ustavoval nový jazyk, vytvářený ze zcela nových znaků, představa neměnnosti znaku by byla zrušena. V každé změně převažuje značná část toho, co už existovalo před tím.* (C, 97–98)

LITERATURA

- ČERMÁK, F. (1989): Ferdinand de Saussure a jeho Kurs. In: SAUSSURE, F. de 1989, s.15–28.
- ČERMÁK, F. (1997): Synchrony and Diachrony Revisited: Was R. Jakobson and the Prague Circle Right in Their Criticism of de Saussure? *Folia Linguistica Historica*, XVII/1–2, 1997, s. 29–40.
- ČERMÁK, F. (1998): Ferdinand de Saussure a Pražská škola. In: *Přednášky z XLI. běhu Letní školy slovaných studií*, UK Praha, s. 23–37.
- ČERMÁK, F. (2003): Ferdinand de Saussure and the Prague Linguistic Structuralism. *Methodological Fundamentals*. In: M. NEKULA (ed.), *Prager Strukturalismus. Prague Structuralism*. Universitätsverlag Winter Heidelberg, s. 11–29.
- DE MAURO, T. VIZ SAUSSURE, F. de 1989
- ENGLER, R. (1969): *Lexique de la terminologie saussurienne*. Utrecht-Antwerpen: Spectrum.
- GODEL, R. (1957): *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*. Genève (2. vyd. 1969).
- HARRIS, R. (1987): *Reading Saussure: a Critical Commentary on the Cours de linguistique générale*. London: Duckworth.
- HARRIS R. (1989): *Landmarks in Linguistic Thought: The Western Tradition from Socrates to Saussure*. London.
- JOSEPH, J. E. (2012): *Saussure*. Oxford University Press.
- KOERNER, E. F. K. (1972): *Bibliographia Saussureana 1870—1970. An annotated, classified bibliography on the background, development and actual relevance of F. de Saussure's general theory of language*. New Jersey: Metuchen.
- RUIMY, N. — PICCINI, S. — GIOVANNETTI, E. (2012): Defining and Structuring Saussure's Terminology. In: R. V. FJELD — J. M. TORJUSEN (eds.), *Euralex Oslo 2012, Proceedings of the 15th EURALEX International Congress*, eds. UiO Oslo, Euralex, s. 828–833.
- SANDERS, C. (ed.) (2004): *The Cambridge Companion to Saussure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SAUSSURE, F. de (1879): *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipzig (bez udání nakladatele).
- SAUSSURE, F. de (1916): *Cours de linguistique générale*. Publié par Ch. Bally et A. Sechehaye avec la collaboration de A. Riedlinger. Paris, 2. vyd. 1922, 3. vyd. 1931, 4. vyd. 1949, 5. vyd. 1959, 6. vyd. 1972 (většina přetisků je z 3. vyd., 6. vyd. je obohaceno o poznámky a studie T. de Maura).
- SAUSSURE, F. de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon; 1996 — Praha: Academia; 2007 — Praha, Academia (rozšířená vyd.).
- SAUSSURE, F. de (1967–74): *Cours de linguistique générale. Édition critique par Rudolph Engler. Tome II fasc. 1, 2, 1967, fasc. 3 1968. Tome II fasc. 4 1974* Wiesbaden.
- SAUSSURE, F. de (1968): *Lettres de Ferdinand de Saussure à Giovanni Pascoli, présentées par G. Nava. Cahiers Ferdinand de Saussure*, 24, s. 73–81.
- SAUSSURE, F. de (1993): *Cours de linguistique générale. Premier et troisième cours d'après les notes de Riedlinger et Constantin*, ed. a sestavil E. Komatsu Université Gakushuin. In: *Recherches université Gakushuin*, No 24.

- SAUSSURE, F. de (1993): *Troisième Cours de linguistique générale (1810–1911) d’après les cahiers d’Emile Constantin, Saussure’s Third Course of Lectures on General Linguistics (1910–1911)*. From the Notebooks of Emile Constantin, ed. of the French text E. Komatsu, English translation by Roy Harris. Oxford: Pergamon.
- SAUSSURE, F. de (2002): *Écrits de linguistique générale*, eds. S. Bouquet, R. Engler. Paris: Gallimard.

František Čermák | Ústav Českého národního korpusu, FFUK | nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
frantisek.cermak@ff.cuni.cz